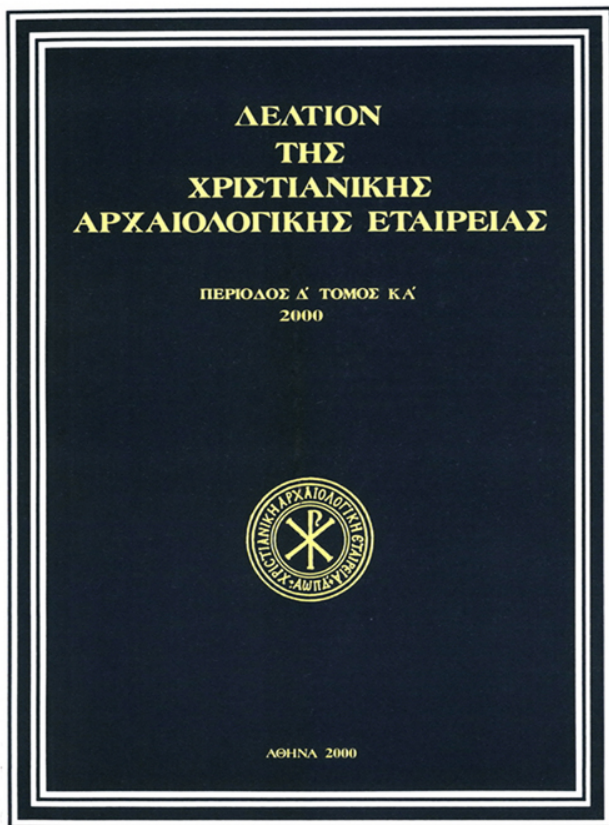


## Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 21 (2000)

Δελτίον ΧΑΕ 21 (2000), Περίοδος Δ'



Νέα στοιχεία για ένα μοναστήρι στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου

Γιώργος ΝΤΕΛΛΑΣ

doi: [10.12681/dchae.552](https://doi.org/10.12681/dchae.552)

### Βιβλιογραφική αναφορά:

ΝΤΕΛΛΑΣ Γ. (2011). Νέα στοιχεία για ένα μοναστήρι στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 21, 43-54. <https://doi.org/10.12681/dchae.552>



# ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Νέα στοιχεία για ένα μοναστήρι στη μεσαιωνική  
πόλη της Ρόδου

---

Γιώργος ΝΤΕΛΛΑΣ

Περίοδος Δ', Τόμος ΚΑ' (2000) • Σελ. 43-54

ΑΘΗΝΑ 2000

## ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΕΝΑ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙ ΣΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ\*

Το εξεταζόμενο μοναστήρι ανήκει στην εποχή της ιπποτοκρατίας (1310-1522) και βρίσκεται στη συνοικία του Αγίου Φανουρίου, στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου. Περιλαμβάνει το καθολικό, τις αυλές στα βόρεια, ανατολικά και νότια του καθολικού και τα κελιά στην ανατολική και νότια πλευρά της ανατολικής αυλής. Έχει δύο εισόδους από την οδό Ομήρου και μία από την οδό Ανδρονίκου. Ο κήπος, όπου σήμερα λειτουργεί το υπαίθριο θέατρο παραδοσιακών χορών, επικοινωνούσε με το μοναστήρι μέσω των ανατολικών κελιών και ανήκε προφανώς σε αυτό<sup>1</sup> (Εικ. 1).

Το καθολικό αποτελείται από δύο κλίτη καμαροσκέπαστα με ελαφρά οξυκόρυφους θόλους και ημικυκλικές εσωτερικά και τριπλευρες εξωτερικά κόγχες στο ιερό. Η επικοινωνία των κλιτών γίνεται μέσω δύο τόξων και μιας θύρας του ενδιαμέσου τοίχου στο ιερό. Στα βορειοδυτικά του καθολικού υπάρχει, στεγασμένος με νευρωτό σταυροθόλιο, χώρος εισόδου από την οδό Ανδρονίκου, ενώ δυτικά σώζονται ένας άλλος μικρός καμαροσκέπαστος χώρος και το κάτω τμήμα μιναρέ (Εικ. 2). Η εκκλησία κατά την τουρκοκρατία (1522-1912) μετα-

τράπηκε σε μουσουλμανικό τέμενος και φέρει το όνομα του Αμπντούλ Τζελίλ. Ο Αμπντούλ Τζελίλ διετέλεσε διοικητής της Ρόδου κατά τα έτη 1530-1531 και σύμφωνα με την παράδοση είναι θαμμένος στο μουσουλμανικό τάφο της νότιας αυλής. Είναι γνωστό και ως Τσουκούρ (= χωμένο) τζαμί, λόγω του ότι το δάπεδό του ήταν αρκετά χαμηλότερο από την κύρια είσοδό του στην οδό Ανδρονίκου<sup>2</sup> (Εικ. 3).

Κατά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο έπεσε βόμβα στο κέντρο του καθολικού, που άνοιξε μια τεράστια τρύπα στην οροφή και κατέστρεψε τα δύο ενδιαμέσα τόξα και τμήματα των θόλων<sup>3</sup>.

Πριν από το 1986 χρησιμοποιόταν, παρ' όλα αυτά, ως κατοικία σε πολύ υποβαθμισμένη κατάσταση. Μέχρι το 1994 έγινε η ανασκαφική διερεύνηση του εσωτερικού της εκκλησίας (Εικ. 4), η αρχιτεκτονική αποτύπωση και μελέτη αποκατάστασης του καθολικού και ο σχετικός καθαρισμός της στέγης, της αυλής και των τοίχων. Το 1999 ολοκληρώθηκε η αποκατάσταση του καθολικού στο βομβαρδισμένο τμήμα (Εικ. 5), των κελιών καθώς και η διαμόρφωση της αυλής<sup>4</sup> (Εικ. 6). Παράλληλα,

\* Η εργασία αυτή παρουσιάστηκε πρώτη φορά στο *Δέκατο Έκτο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης*, στις 17 Μαΐου 1996, με τίτλο «Η εκκλησία του Αγίου Νικολάου στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου», βλ. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων.

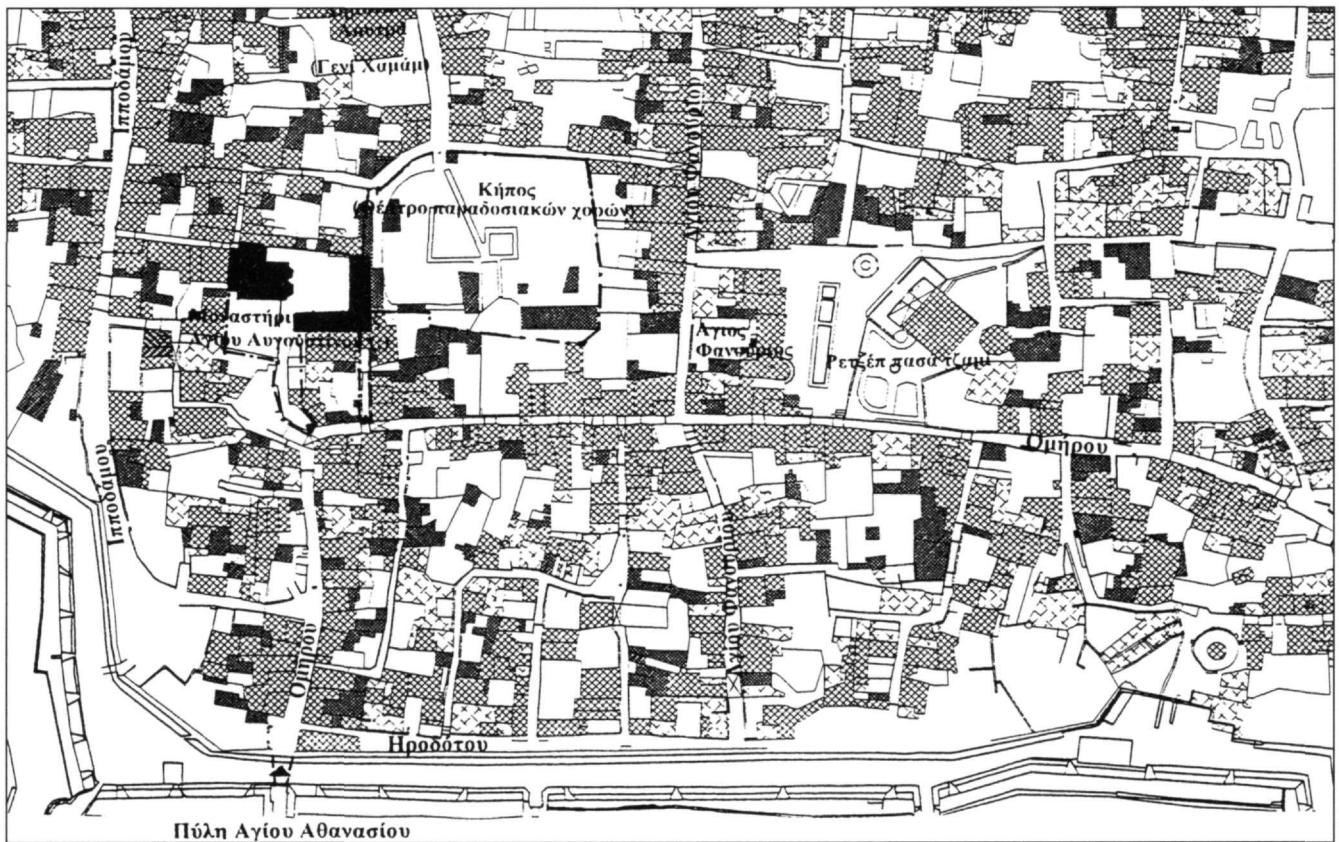
1. Ο κήπος παραχωρήθηκε στον Οργανισμό Σχολικών Κτιρίων από τον Οργανισμό Διαχείρισης Κτημάτων «Βακούφ» Ρόδου. Το γεγονός αυτό ενισχύει την υπόθεση ότι αρχικά ήταν παράρτημα του τεμένους Αμπντούλ Τζελίλ, που πήρε τη θέση του καθολικού του μοναστηριού.

2. A. Gabriel, *La cité de Rhodes*, II, Παρίσι 1923, σ. 207-210.

3. Οι επιπτώσεις του βομβαρδισμού του 1943 στο κτίριο καθώς και σε πολλά μνημεία της Ρόδου ήταν πολύ μεγάλες, αλλά συγχρόνως διατάραξαν τον πολεοδομικό ιστό δημιουργώντας πολλά «κενά» ή βομβαρδισμένες «πλατείες», οι οποίες δεν έχουν ακόμη αποκατασταθεί. Αντίθετα, μικρές ζημιές στα μνημεία επισκευάστηκαν στο μεγαλύτερο μέρος ήδη από την περίοδο της αγγλικής διοίκη-

σης και κυρίως την πρώτη περίοδο μετά την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου στην Ελλάδα από την ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία. Παραμένει όμως μεγάλος αριθμός μνημείων, όπως και η εν λόγω εκκλησία, που δεν έχει ακόμα αποκατασταθεί. Βλ. *Works of Art in Greece, The Greek Islands and the Dodecanese, Losses and Survivals in the War*, Λονδίνο 1946· επίσης T.W. French, *BSA XLII* (1948), σ. 193-194 και J.D. Kontis, *La restauration des monuments historiques de Rhodes (Messager d'Athènes, φ. 10, 11.2.1952)*.

4. Η μελέτη των υφισταμένων πηγών και των επιτόπου στοιχείων οδήγησε στη γραφική αποκατάσταση των φάσεων και προτάθηκε η αποκατάσταση του μνημείου στην πριν από το βομβαρδισμό μορφή του με τα ίδια υλικά (λαξευτός πωρόλιθος), διατηρώντας εμφανείς όλες τις φάσεις του και διαχωρίζοντας τις νέες επεμβάσεις με την τοποθέτηση ανάμεσα στην παλαιά και τη νέα λιθοδομή λεπτών κεραμιδιών. Βασικός στόχος είναι η αποκατάσταση της κλονισμένης ισορροπίας και η επαναφορά στην αρχική του μορφή. Αποκαθίστανται επίσης όλα τα ανοίγματα και τα μορφολογικά



Εικ. 1. Τοπογραφικό της περιοχής του Αγίου Φανουρίου με το μοναστήρι του τάγματος του Αγίου Αυγουστίνου.

προχωρεί η προετοιμασία της έκθεσης της ιστορίας του κτιρίου και του χρονικού του βομβαρδισμού της Ρόδου το 1943<sup>5</sup>. Οι εργασίες αποκατάστασης του μνημείου και η διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου έγιναν στα πλαίσια του έργου στερέωσης και αποκατάστασης των βυζαντινών εκκλησιών της Ρόδου<sup>6</sup>.

Η εκκλησία ήταν μέχρι πρόσφατα γνωστή ως Άγιος Βερνάρδος ή Άγιος Βερναρδίνος του τάγματος των Φραγκισκανών, σύμφωνα με υπόθεση του A. Gabriel<sup>7</sup>.

τους στοιχεία στην αυθεντική τους μορφή (θυρώματα, κόγχες κτλ.). Η πρόταση αυτή επιλέχθηκε από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο, μεταξύ τριών, που είχαν συνταχθεί σε συνεργασία με τους αρχιτέκτονες Μιχάλη Ζερλέντη και Μαίρη Μουρσελά-Ρουμελιώτη. 5. Το ιστορικό αυτού του βομβαρδισμού και των επιπτώσεών του, καθώς και οι αναστηλωτικές εργασίες μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, παραμένουν άγνωστες στο ευρύ κοινό. Αποτελεί χρέος η ανάδειξη και της πρόσφατης ιστορίας, καθώς και η προβολή των επιπτώσεων του πολέμου. Η δημιουργία της έκθεσης των επιπτώσεων του βομβαρδισμού του 1943 σε ένα μνημείο που υπέφερε

Οι τοιχογραφίες όμως που αποκαλύφθηκαν πίσω από το μιχράμπ της νοτιοανατολικής γωνίας του ναού, το 1986, άλλαξαν τα δεδομένα. Οι σκηνές του βίου του αγίου Νικολάου αποδεικνύουν ότι το καθολικό, ή μόνο το νότιο κλίτος του, ήταν αφιερωμένο στον ομώνυμο άγιο. Η ανασκαφική έρευνα<sup>8</sup> στο δάπεδο του καθολικού αποκάλυψε αρκετούς τάφους συλημένους, με πενιχρά ευρήματα (Εικ. 7). Οι δύο από αυτούς είναι τάφοι κτιστοί, πιο επιμελημένοι, με εσχάρα, και βρίσκονται στο

από αυτούς, όπως το παρόν, φάνηκε ιδιαίτερα ελκυστική και χρήσιμη, βλ. Γ. Ντέλλας - Σ. Βλησίδης - Μ. Ζερλέντης, Αποκατάσταση των εκκλησιών της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου και πολιτιστική αξιοποίηση, *Πρακτικά 4ου Διεθνούς Συνεδρίου των Μνημείων της Μεσογείου, Ρόδος 6-11 Μαΐου 1997*, 4, σ. 529-553.

6. Έχει ενταχθεί στα Περιφερειακά Προγράμματα Ν. Αιγαίου του Β' Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης με φορέα υλοποίησης την 4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων για τα έτη 1995-1999.

7. Gabriel, ό.π.

8. Από την 4η ΕΒΑ με την αρχαιολόγο κ. Μαρία Μιχαηλίδου.

νότιο κλίτος, ο ένας σε επαφή με τον εξωτερικό τοίχο και ο άλλος με τον ενδιάμεσο πεσσό. Η εσχάρα αποτελούνταν από ξύλινα δοκάρια που είχαν τοποθετηθεί εγκάρσια στον τάφο σε ενδιάμεσο ύψος και χρησίμευε για την εναπόθεση της σορού. Οι τάφοι ήταν καλυμμένοι με πλάκες από πωρόλιθο με κρίκους μεταλλικούς. Προφανώς η κατασκευή αυτή στόχευε στην επαναχρησιμοποίησή τους. Άλλο σημαντικό στοιχείο της ανασκαφικής έρευνας είναι η αποκάλυψη των θεμελίων της νότιας στοάς του καθολικού.

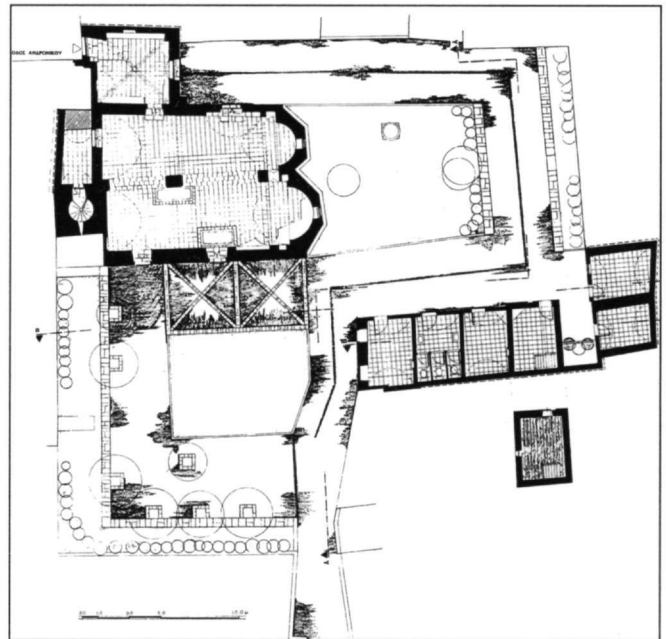
Μετά από προσεκτική παρατήρηση των οικοδομικών λεπτομερειών του καθολικού μπορέσαμε να διακρίνουμε έξι σημαντικές οικοδομικές φάσεις (Εικ. 7), από τις οποίες οι πέντε πρώτες ανήκουν στην περίοδο της ιπποτοκρατίας (1310-1522). Η ύπαρξη τμήματος κοσμητή τέμπλου (10ου-12ου αι.) στη βάση του ανατολικού πηγαδιού μπορεί να είναι τυχαία εκεί, αλλά το μέλος μπορεί και να ανήκε σε προϋπάρχουσα εκκλησία στον ίδιο χώρο.

Στην πρώτη φάση ανήκει το ανατολικότερο τμήμα του βόρειου κλίτους. Η είσοδος ήταν στο βόρειο τοίχο. Η εκκλησία είχε ταφικά αρκοσόλια, ένα στο βόρειο τοίχο και άλλα δύο πιθανώς στο νότιο. Τα αρκοσόλια του νότιου τοίχου θα πρέπει να αντιστοιχούσαν στους τάφους που αποκαλύφθηκαν κατά την ανασκαφή στο πάχος της λιθοδομής.

Κατά τη δεύτερη φάση έγινε μια επέκταση προς τα δυτικά κατά 2 μ. περίπου. Κατασκευάστηκε το σφενδόνιο κατά μήκος του αρμού σύνδεσης του παλαιού θόλου με την επέκτασή του, αφού κατεδαφίστηκε ο δυτικός τοίχος αφήνοντας τα ίχνη στο βόρειο τοίχο, και ανοίχθηκε νέα θύρα δυτικότερα, στην ίδια πλευρά.

Κατά την τρίτη φάση έγινε άλλη μικρή επέκταση στο ίδιο κλίτος προς τα δυτικά κατά 2 μ. επίσης, με αποτέλεσμα να επιμηκυνθεί αρκετά ο ναός. Ανάμεσα σε αυτή τη φάση και την προηγούμενη παρατηρείται αρμός στο θόλο και διαφορά στο πλάτος των θολιτών εκατέρωθεν, ενώ στο βόρειο τοίχο διατηρούνται ίχνη που μαρτυρούν την ύπαρξη εγκάρσιου τοίχου που κόπηκε. Επίσης ανοίχθηκε νέα θύρα στο δυτικό τοίχο της νέας επέκτασης. Στο δυτικό άκρο του νότιου τοίχου της προσθήκης αυτής διατηρούνται ίχνη τυφλής αψίδας με σπαράγματα τοιχογραφιών που πιθανώς ανήκουν σε αρκοσόλιο. Στην ίδια γωνία βρέθηκαν οστά από συλημένο τάφο.

Στην τέταρτη φάση ανήκει η προσθήκη του ανατολικού τμήματος του νότιου κλίτους. Η διαφοροποίηση της λιθοδομής, καθώς και ο τρόπος σύνδεσης και οικοδόμησης των δύο κογχών στην ανατολική όψη, μαρτυρούν την κατασκευή των δύο κλιτών σε διαφορετικές φάσεις



Εικ. 2. Κάτοψη πρότασης αποκατάστασης του ισογείου του μοναστικού συγκροτήματος.

(Εικ. 8). Η επικοινωνία με το βόρειο κλίτος επιτεύχθηκε με τη διάνοιξη μεγάλου τόξου, στο σημείο όπου υπήρχαν τα δύο αρκοσόλια. Στην ίδια φάση ανήκουν η ανατολικότερη θύρα και η τυφλή αψίδα στο νότιο τοίχο, όπου διατηρούνται τοιχογραφίες.

Στην πέμπτη φάση ανήκουν οι προσθήκες δύο προστώων: ο χώρος της εισόδου με το γοθτικό σταυροθόλιο (Εικ. 7, 9, 10) και τα υπολείμματα της ανοικτής στοάς στη νότια πλευρά του καθολικού (Εικ. 7, 8, 11, 12), από την οποία σώζονται τα φουρούσια και τα ίχνη των μετώπων από ελαφρά οξυκόρυφα τόξα των δύο σταυροθολίων πάνω στη νότια όψη, και τα θεμέλια της κάτοψής της. Σε πρόχειρο μαντρότοιχο ήταν κτισμένα πλήθος από αρχιτεκτονικά μέλη από τα τόξα και τις διαγώνιες νευρώσεις της στοάς, καθώς επίσης και σκόρπια στα μπάζα της νότιας αυλής, που μας δίνουν τη δυνατότητα της πλήρους αποκατάστασής της. Η φάση αυτή ανήκει πιθανώς στην τελευταία περίοδο της ιπποτοκρατίας (1480-1522). Η προσθήκη γοθτικών σταυροθολίων με διαγώνιες νευρώσεις συνηθίζεται στις εκκλησίες της Ρόδου, κυρίως σε πρόναους, κατά την ίδια περίοδο<sup>9</sup>.

9. Gabriel, ό.π., σ. 209-209. Α. Ορλάνδος, *ΑΒΜΕ ΣΤ'* (1948), σ. 68.





Εικ. 3. Αποψη του μοναστηριού από Α., κατά την εποχή της ιταλοκρατίας (1911-1945).

Στην έκτη φάση ανήκει η δυτική επέκταση του νότιου κλίτους. Η διαφοροποίηση της λιθοδομής στο νότιο τοίχο της εκκλησίας και στο αντίστοιχο σημείο στο θόλο της στέγης δείχνουν ότι έχει επεκταθεί πιθανώς κατά τη μετατροπή της εκκλησίας σε τζαμί στην περίοδο της

τουρκοκρατίας (1522-1912). Συγχρόνως έγινε η προσθήκη του μιναρέ δυτικά του καθολικού πάνω σε ένα από τα κελιά που προαναφέραμε<sup>10</sup>. Το μιχράμπ, που βρισκόταν στη νοτιοανατολική γωνία του νότιου κλίτους, είναι προφανώς της ίδιας περιόδου. Κατά την ίδια φάση ανοίχθηκαν ένα νέο τόξο επικοινωνίας με το βόρειο κλίτος, μία θύρα στη νότια πλευρά και μικρός φεγγίτης πάνω από αυτή (Εικ. 11-12). Ο φεγγίτης της δυτικής πλευράς φαίνεται να ανοίχθηκε μετά την κατασκευή του μιναρέ, όπως δείχνει ο τρόπος κατασκευής του.

Μετά τα παραπάνω, η παλαιότερη υπόθεση<sup>11</sup>, ότι επρόκειτο για τμήμα τρίκλιτης εκκλησίας, αποδεικνύεται ότι δεν ευσταθεί. Είναι φανερό ότι αρχικά ο ναός ήταν μονόκλιτος καμαροσκεπαστος, με ελαφρά οξυκόρυφη καμάρα και ως εκ τούτου της εποχής της ιπποτοκρατίας. Στη συνέχεια και μετά από δύο αλληπάλληλες επεκτάσεις δυτικά του ίδιου θόλου, προστέθηκε νότια ένα παρεκκλήσιο με τη μορφή ενός κλίτους. Αργότερα προστέθηκε ο βορειοδυτικός σταυροθολιακός χώρος εισόδου και η νότια ανοικτή σταυροθολιακή στοά προς την αυλή του μοναστηριού<sup>12</sup>. Η εξέλιξη λοιπόν της εκκλησίας εξηγεί τώρα την περιεργή τυπολογία της (Εικ. 7).

Οι αλληπάλληλες επεκτάσεις προς τα δυτικά του βόρειου κλίτους, εκτός από τις ευνόητες λειτουργικές ανάγκες που προφανώς αυξάνονταν, δικαιολογούνται πιθανώς και με την προσθήκη ταφικών παρεκκλησίων. Στην υπόθεση αυτή καταλήξαμε μετά την επισήμανση ταφών, που δυστυχώς δεν διατηρούνταν ακέραιες (μετά τη σύληση και την καταστροφή τους εξαιτίας του βομβαρδισμού) και το μήκος των επεκτάσεων, που είναι περίπου 2 μ., όσο απαιτείται για τις ταφές.

Ενδιαφέρον για την τυπολογία του μοναστηριού παρουσιάζει και η διαμόρφωση των κελιών, γιατί δεν ακολουθούν τη συνήθη οργάνωση των δυτικών ή ορθόδοξων μοναστηριών. Βρίσκονται ανατολικά του ναού σε

Άλλα παρόμοια παραδείγματα στη Ρόδο αποτελεί ο βόρειος πρόναος της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου ή Χουρμαλί Μεδρεσέ, ο πρόναος στο άκρο της βόρειας κεραίας της εκκλησίας της Αγίας Τριάδας ή Ντολαπλί Μεστζίντ, ο δυτικός πρόναος και η νότια στοά του Αρχαγγέλου Μιχαήλ ή Ντεμρλί τζαμί και ο κυρίως ναός των Αγίων Θεοδώρων ή Χουνταί Μεστζίντ.

10. Ο θόλος αυτός είχε είσοδο από Β. που αποτέλεσε και είσοδο στο μιναρέ. Ο χώρος βόρεια του μιναρέ καλύφθηκε με θόλο και αποτέλεσε δωμάτιο του συγκροτήματος. Το δυτικό θύρωμα του βόρειου κλίτους έπαψε να λειτουργεί πια ως είσοδος της εκκλησίας. Άλλη φραγμένη σήμερα είσοδος του θόλου του μιναρέ πρέπει να υπήρχε προς τη δυτική πλευρά του νότιου κλίτους, ενώ σώ-

ζεται ακόμα η είσοδος στην ίδια πλευρά προς τον άλλο μικρό νότιο θόλο, από την εκκλησία. Η κάτοψη του χώρου αυτού αποκαλύφθηκε μετά από μικρή ανασκαφική έρευνα, ενώ τα ίχνη της θολωτής στέγασής του σώζονται στο δυτικό τοίχο εσωτερικά και εξωτερικά του νότιου κλίτους του ναού και στο νότιο τοίχο του μιναρέ, που επικάθεται πάνω στον πρώτο δόμο του μικρού θόλου.

11. Ορλάνδος, ό.π., σ. 68. Ο Gabriel, ό.π., θεωρεί πιθανό να προϋπήρχε τρίκλιτη εκκλησία αλλά κατά την ιπποτοκρατία πιστεύει ότι υπήρχαν δύο μόνο κλίτη.

12. Gabriel, ό.π., σ. 207-210. Ο Gabriel υποθέτει και σχεδιάζει τον τύπο του καθολικού και του μοναστηριού με την ίδια μορφή περίπου που αποκαλύφθηκε μετά τις ανασκαφές.



Εικ. 4. Το εσωτερικό του νότιου κλίτους πριν από την αποκατάσταση (1986).

σχήμα Γ, σε δύο σειρές από καμαροσκέπαστα δωμάτια, που οριοθετούν την ανατολική αυλή του μοναστηριού (Εικ. 2). Μια άλλη σειρά κελιών υπήρχε κατά μήκος της δυτικής όψης του ναού, στη συνέχεια των υπολειμμάτων των δύο μικρών θόλων, όμως η έκτασή τους θα διερευνηθεί με την ολοκλήρωση της ανασκαφής στη νότια αυλή.

Είναι βέβαιο ότι η πρώτη σειρά κελιών της ανατολικής αυλής επικοινωνούσε ανατολικότερα και με το χώρο που λειτουργούσε ως κήπος, όπου σήμερα είναι εγκατεστημένο το θέατρο παραδοσιακών χορών<sup>13</sup> (Εικ. 1).

Οι δύο εισοδοί από την οδό Ομήρου είχαν σχέση με τα κελιά κυρίως και τους υπόλοιπους χώρους του μοναστηριού, ενώ η είσοδος από την οδό Ανδρονίκου χρησίμευε κυρίως για το καθολικό του. Η ανατολικότερη, φραγμένη, βόρεια είσοδος της εκκλησίας (Εικ. 9), η δυτική είσοδος του βόρειου κλίτους, η νότια είσοδος του νοτιοανατολικού τμήματος του νότιου κλίτους, καθώς και η ανατολικότερη είσοδος του μοναστηριού από την οδό Ομήρου παρουσιάζουν ανάλογα μορφολογικά



Εικ. 5. Το εσωτερικό του νότιου κλίτους μετά τις εργασίες αποκατάστασης (1999).

στοιχεία, με πέτρινα φουρούσια κάτω από το υπέρθυρο της εισόδου και ανάλογες διατομές με γοθτικές επιρροές. Απλούστερο θύρωμα με ορθογώνιο ανώφλι και τυφλή υπέρθυρη αψίδα έχει η δυτικότερη είσοδος του βόρειου τοίχου της εκκλησίας από την οδό Ανδρονίκου.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η είσοδος από την οδό Ανδρονίκου. Έχει ανάλογα με τα άλλα θυρώματα μορφολογικά στοιχεία, διαφέρει όμως ως προς την υπέρθυρη τυφλή αψίδα, που είναι οξυκόρυφη, ως προς τις διατομές, που είναι πιο σύνθετες, και φέρει γείσο μεταξύ της υπέρθυρης κόγχης και του ανωφλίου της θύρας (Εικ. 13). Τα στοιχεία αυτά μπορούν να κατατάξουν το θύρωμα στις πρώτες οικοδομικές φάσεις του μνημείου. Σε αυτό το συμπέρασμα συνηγορεί και η περιεργη κάτοψη του σταυροθολιακού χώρου εισόδου, που δίνει την εντύπωση ότι δεν κατασκευάστηκε συγ-

13. Βλ. υποσημ. 1.



Εικ. 6. Το καθολικό από Ν. μετά τις εργασίες αποκατάστασης και διαμόρφωσης (1999).

χρόνος με την είσοδο. Την είσοδο από την οδό Ομήρου διαφοροποιεί από τις άλλες η ημικυκλική υπέρθυρη τυφλή αψίδα και η διαφορετική διατομή της.

Το ανατολικό άνοιγμα του βορειοδυτικού σταυροθολιακού χώρου εισόδου στο μοναστήρι από την οδό Ανδρονίκου προς τη βόρεια και την ανατολική αυλή έχει θύρα με χαμηλωμένο τόξο και ημικυκλική υπέρθυρη τυφλή αψίδα (Εικ. 10) και είναι ακριβώς όμοια με τη δυτικότερη είσοδο του μοναστηριού από την οδό Ομήρου (Εικ. 14). Οι διατομές είναι σύνθετες και έχουν τη ροδίτικη πλεξούδα, χαρακτηριστικό μορφολογικό στοιχείο που παρουσιάζει ευρεία εφαρμογή στη Ρόδο κατά την ιπποτοκρατία. Το σταυροθόλιο του χώρου της εισόδου, με χαρακτηριστικά γνωστά από αρκετά άλλα σταυροθόλια της Ρόδου<sup>14</sup>, με διαγώνιες νευρώσεις διατομής πετάλου λουλουδιού, με κιονίσκους κυκλικής διατομής και επίκρανα με διακοσμητικά ανθέματα, καθώς και τα σωζόμενα φουρούσια της σταυροθολιακής στοάς με ανάλογη φυτική διακόσμηση, αποτελούν μορφολογικά και διακοσμητικά στοιχεία των αρχών του 15ου αιώνα, σύμφωνα με τον Α. Gabriel<sup>15</sup>.

Ένα από τα σημαντικότερα λειτουργικά και μορφολογικά στοιχεία που σώζεται από την έκτη οικοδομική

φάση και τη μετατροπή της εκκλησίας σε τζαμί, είναι ο μιναρές (Εικ. 7, 10). Είναι πέτρινος και έχει βάση τετράγωνη εξωτερικά και κυκλική εσωτερικά κάτοψης, όπου αναπτύσσεται η εσωτερική ελικοειδής κλίμακα. Πιο ψηλά μετασχηματίζεται εξωτερικά σε κυλινδρικό, μέσω της απόληξης της τετράγωνης βάσης, με κόλουρη πυραμίδα με πλάγιες αποτιμήσεις των τεσσάρων γωνιών, που μετατρέπουν την τετράγωνη σε οκταγωνική κάτοψη. Η πυραμίδα στο σημείο της απόληξής της φέρει οκταγωνική βάση με προεξοχή (ως γείσο) ημικυκλικής διατομής. Ο μιναρές σώζεται μέχρι το ύψος της βάσης του μπαλκονιού, που σύμφωνα με φωτογραφίες της ιταλικής περιόδου (1912-1945) (Εικ. 3) ήταν επίσης πέτρινο σε προεξοχή με κοιλόκυρτη σύνθετη διατομή και με πέτρινο στηθαίο<sup>16</sup>. Ο μιναρές τελείωνε σε οξυκόρυφο κώνο. Άλλα μορφολογικά στοιχεία της φάσης αυτής που σώζονται είναι οι δύο οξυκόρυφοι φεγγίτες της νοτιοδυτικής γωνίας της εκκλησίας πάνω από αντίστοιχες θύρες. Το μικράμπ, όπως δείχνουν παλαιές φωτογραφίες (Εικ. 4), αποτελούσε επιχρισμένη πέτρινη κατασκευή με ημικυκλικής κάτοψης κόγχη, που κατέληγε σε μουσουλμανικό τόξο διπλής καμπυλότητας και είχε διάκοσμο με ακτινωτές μικρές κόγχες. Έφερε ορθογώνιο πλαίσιο με κυμάτιο κυρτής και κοίλης διατομής<sup>17</sup>. Τα μορφολογικά στοιχεία της έκτης φάσης ανήκουν στην εποχή της τουρκοκρατίας –μεταξύ 1522 και 1911– και δεν μπορούν να χρονολογηθούν προς το παρόν ακριβέστερα.

Στα σπαράγματα των τοιχογραφιών που βρέθηκαν πίσω από το μικράμπ διακρίνονται σκηνές από το βίο του αγίου Νικολάου, κύκλο που συνηθίζεται στην ορθόδοξη θεματολογία. Είναι μέρος της εικονογράφησης του νότιου κλίτους και αποτέλεσμα χορηγίας. Η τεχνοτροπία τους θεωρείται εκλεκτική και η χρονολόγησή τους ανάγεται στο β' μισό του 15ου αιώνα. Οι χορηγοί και οι αποδέκτες της εκλεκτικής ζωγραφικής τάσης ήταν αστοί, Λατίνοι ή Έλληνες, φαινόμενο εξάλλου γνωστό στην Κύπρο και στην Κρήτη. Ειδικά οι Έλληνες χορηγοί προφανώς είχαν αποδεχθεί την πολιτική κυριαρχία των ιπποτών και είχαν ενστερνισθεί τη φραγκοελληνική ιδεολογία<sup>18</sup>.

14. Gabriel, ό.π., σ. 208-209. Ορλάνδος, ό.π., σ. 68-69.

15. Gabriel, ό.π., σ. 209, εικ. 60.

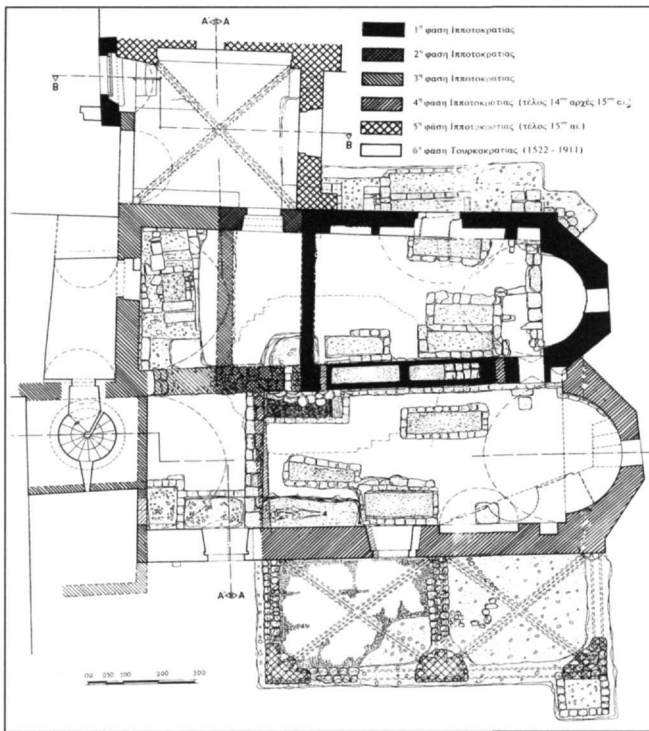
16. Το πάνω τμήμα του προφανώς έπεσε είτε από το βομβαρδισμό του 1943 είτε από το σεισμό του 1956. Οι σωζόμενες φωτογραφίες στο αρχείο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας από την ιταλική περίοδο δεν είναι δυστυχώς χρονολογημένες.

17. Το μικράμπ αφαιρέθηκε, όταν επισημάνθηκε ότι η πίσω του

πλευρά κάλυπτε σημαντικές τοιχογραφίες, αφού φωτογραφήθηκε και χωρίς να σχεδιασθεί λεπτομερώς. Η μη αποκατάσταση του μικράμπ κρίθηκε σκόπιμη για ανάδειξη των ελάχιστων σωζόμενων τοιχογραφιών, αλλά διακρίνεται στη διαμόρφωση του δαπέδου η θέση του με διαφοροποίηση των υλικών.

18. Η. Κόλλιας, *Η μεσαιωνική πόλη της Ρόδου και το παλάτι του μεγάλου μαγίστρου*, Αθήνα 1994, σ. 126-129 και εικ. 69.

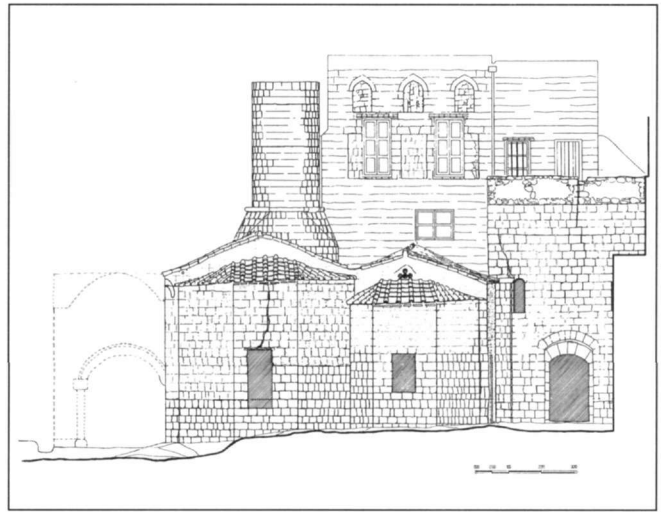




Εικ. 7. Κάτοψη του ισογείου και οι οικοδομικές φάσεις, πριν από τις εργασίες.

Ο ροδίτικος πωρόλιθος είναι το κυρίαρχο υλικό και η στέγαση των δύο κλιτών γίνεται με οξυκόρυφους πέτρινους θόλους, που αποτελούν κοινό τρόπο κατασκευής στη Ρόδο κατά την ιπλοτοκρατία. Η στέγαση από γοθτικά σταυροθόλια με διαγώνιες νευρώσεις της νότιας στοάς και του βορειοδυτικού χώρου εισόδου παρουσιάζει δυτική επίδραση, που συνηθίζεται στις εκκλησίες της Ρόδου. Ιδιομορφία παρουσιάζουν τα τόξα μετώπου του βορειοδυτικού σταυροθολίου, που είναι ημικυκλικά, σε αντίθεση με της νότιας στοάς που είναι οξυκόρυφα. Πρόκειται για «ρωμαϊκό», μη υπερυψωμένο σταυροθόλιο με νευρώσεις, τύπος που εφαρμόστηκε στην ιπλοτική Ρόδο.

Η κάλυψη των θόλων εξωτερικά με κουρασάνι συνηθίζεται ακόμα και όταν έχουμε επικάλυψη με μεγάλες κε-



Εικ. 8. Η ανατολική όψη πριν από τις εργασίες αποκατάστασης.

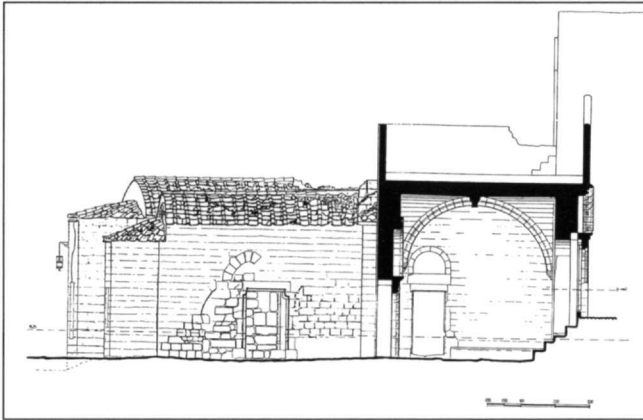
ραμίδες (ορθογώνιους στρωτήρες μήκους 80 εκ. περίπου, με μικρή υπερύψωση στα δύο άκρα, και μικρότερους καλυπτήρες, μήκους 40 εκ. περίπου, ημικυκλικής ή τριγωνικής, αλλά ακανόνιστης διατομής) σύμφωνα με τη βυζαντινή παράδοση.

Εξωτερικά ο ναός ήταν καλυμμένος με κουρασάνι για μόνωση, όπως μαρτυρούν τα ίχνη από παλιά κουρασάνια που διατηρούνται στις δύο όψεις. Εσωτερικά ήταν επιχρισμένος και έφερε τοιχογραφίες, μέρος των οποίων σώθηκαν πίσω από το μιχράμπ στη νοτιοανατολική γωνία και σπαράγματα σε άλλα σημεία του ναού. Επί τουρκοκρατίας ο ναός ασβεστώθηκε εσωτερικά. Το δάπεδο του χώρου εισόδου ήταν βοτσαλωτό, ενώ στον υπόλοιπο ναό δεν σώθηκε.

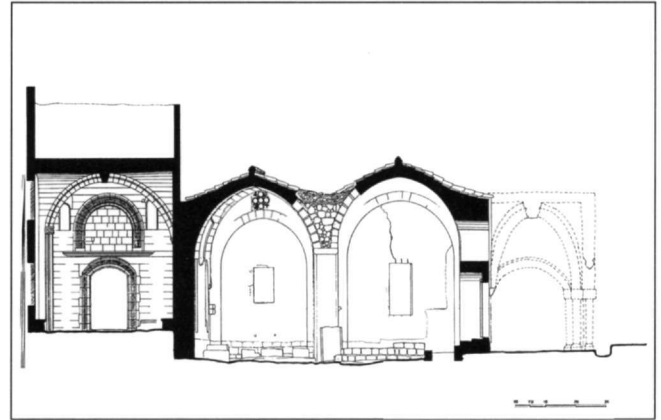
Η ταύτιση των ιπλοτικών μνημείων της Ρόδου είναι ένα σημαντικό πρόβλημα<sup>19</sup>. Η δημοσίευση των εγγράφων αποτελεί σημαντικότερη συμβολή σε αυτή τη χωροθέτηση. Μόνο ο συνδυασμός τους όμως με τα επιτόπου δεδομένα είναι δυνατόν να αποσαφηνίσει την ταυτότητα των μνημείων. Η ύπαρξη ενός διμάρτυρου ναού στην ίδια περιοχή στη μικρογραφία του Caoursin, του

19. Το πρόβλημα της τοπογραφίας των μνημείων και ειδικά των εκκλησιών της Ρόδου παρουσιάζεται έντονο στα κείμενα των περιηγητών, όπου υπάρχουν πολύ συχνά αντικρουόμενες απόψεις σχετικά με τη χωροθέτηση και την ταύτισή τους με τα σωζόμενα μνημεία της Ρόδου. Η προφορική παράδοση, που υποστηρίζουν πολ-

λοι περιηγητές το 19ο και τον 20ο αιώνα, δεν κρίνεται έγκυρη, διότι απέχει πολύ από την εποχή που οι χριστιανοί υποχρεώθηκαν να τις εγκαταλείψουν και χρησιμοποιήθηκαν από τους μουσουλμάνους ως τζαμιά, αλλάζοντας προφανώς το όνομά τους.



Εικ. 9. Η βόρεια πλευρά πριν από τις εργασίες αποκατάστασης.



Εικ. 10. Εγκάρσια τομή Α-Α πριν από τις εργασίες αποκατάστασης.

1483, βοηθά στην ταύτισή του τοπογραφικά και τεκμηριώνει ότι την εποχή αυτή είχε δύο κλίτη<sup>20</sup>.

Τα σωζόμενα παλαιά μοναστήρια της ιπποτικής Ρόδου εντός των τειχών είναι ο Άγιος Γεώργιος (ή Χουρμαλί Μεδρεσέ) και το μοναστήρι που περιγράψαμε παραπάνω. Η θέση του Αγίου Γεωργίου τεκμηριώνεται από έγγραφο του 1347<sup>21</sup>. Άλλο μοναστήρι που αναφέρεται σε διάφορα έγγραφα είναι αυτό που ανήκει στο τάγμα των Αυγουστίνων.

1. Σε έγγραφο της 1ης Δεκεμβρίου του 1388 γίνεται αναφορά σε μια συμφωνία που έγινε στο παρεκκλήσιο του Giovanni Corsini στην εκκλησία του Αγίου Αυγουστίνου στην πόλη της Ρόδου, όπου συμμετείχε και ο Δραγονέττο (ή Δραγονίνος) Κλαβέλλης<sup>22</sup>. Με το έγγραφο τεκμηριώνεται ότι το 1388 υπήρχε η εκκλησία του Αγίου Αυγουστίνου και υπήρχε και παρεκκλήσιο του Giovanni Corsini. Ο Pietro, αδελφός του Giovanni Corsini, ήταν καρδινάλιος της Φλωρεντίας και άφησε το 1405 μια δωρεά στους μοναχούς του τάγματος των Αυγουστίνων

της Ρόδου, στην εκκλησία των οποίων ο αδελφός του είχε κτίσει παρεκκλήσιο αφιερωμένο στην αγία Αικατερίνη, όπου και είχε ταφεί<sup>23</sup>.

2. Σε επιτύμβια πλάκα, που βρισκόταν στο δάπεδο του εσωτερικού του Γενί Χαμάμ, μπορούσε κανείς μερικά χρόνια πριν από το 1900 να διαβάσει: *Soror Agnes Massiliae religiosa Ordinis sancti Augustini qui obiit in hoc Xenodochio IV Martii anno MCCCLXXXIII, hic jacet; pro ejus anima ora ut per merita Christi gaudeat in cielo. Amen*<sup>24</sup>. Μπορεί κανείς να συμπεράνει την ύπαρξη «ξενοδοχείου», όπου πέθανε η μοναχή Agnes του τάγματος των Αυγουστίνων το 1393. Ως «ξενοδοχεία» είναι γνωστά στο Βυζάντιο και το μεσαιώνα ιδρύματα, όπου φιλοξενούνταν ξένοι και ασθενείς, δηλαδή νοσοκομεία<sup>25</sup>, γεγονός που δεν αποκλείει ένα τέτοιο ίδρυμα να περιλαμβάνεται σε μοναστήρι. Το ίδρυμα αυτό δεν θα πρέπει να είναι πολύ μακριά από το Γενί Χαμάμ. Το οικόπεδο του Χαμάμ το χωρίζει μόλις ένας δρόμος από τον κήπο του υπό εξέταση μοναστηριού (Εικ. 1). Δεν αποκλείεται λοιπόν να ανήκει σε αυτό.

20. Στην πανοραμική άποψη της πόλης της Ρόδου το 1480, βλ. και Κόλλιας, ό.π., σ. 88, εικ. 40 (κώδ. par. lat. 6067, φ. 32) (1483-1489).

21. Anthony Luttrell, Rhodes Town 1306-1350, *Πρακτικά Συνεδρίου «Η Ρόδος από την αρχαιότητα μέχρι την οθωμανική κατάκτηση»*, Ρόδος 1993, Β, Αθήνα 2000, σ. 309-314. Αναφέρεται ότι «ο Γεώργιος Κωστόπουλος από τη Ρόδο (Giorgios Costopoulos de Rodo) κατείχε ένα οικόπεδο στο μπουρτζο για να κτίσει έναν ξενώνα ή σπίτι και η ιδιοκτησία βρισκόταν δίπλα στην πύλη του τείχους της πόλης (porta muri burgi), από την οποία περνά κανείς για το δρόμο της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου από την Καππαδοκία».

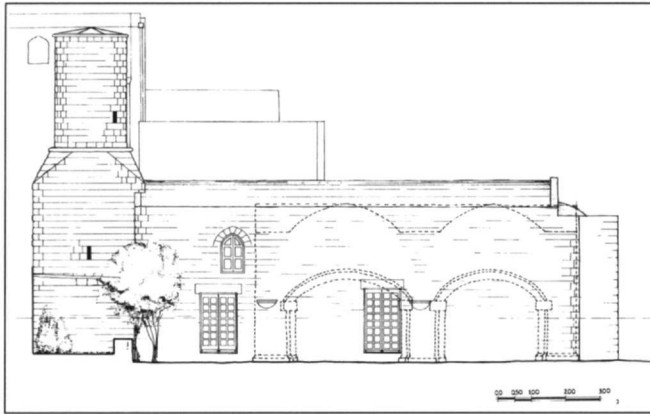
22. A. Luttrell, The Greek of Rhodes under Hospitaller Rule, *RSBN* 29

(1992), σμμ. 96.

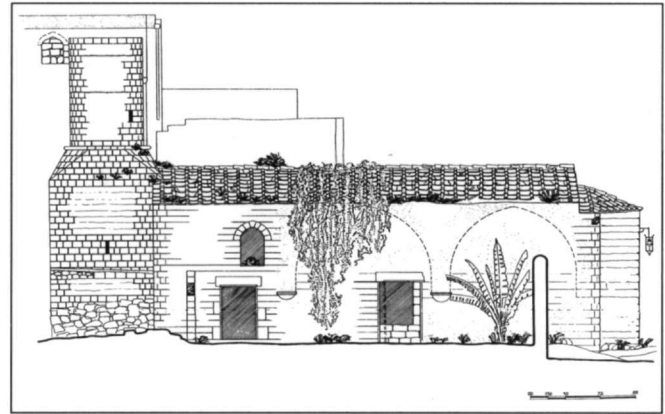
23. Την πληροφορία μου παρέχει ευγενικά ο κ. A. Luttrell, βασιζόμενος σε έγγραφο που προτίθεται ο ίδιος να δημοσιεύσει.

24. E. Biliotti - Abbé Cottret, *L'île de Rhodes*, 1881, σ. 123. Επίσης F. Guy Sommi Picenardi, *Itinéraire d'un chevalier de Saint Jean de Jérusalem dans l'île de Rhodes*, Lille 1900, σ. 111.

25. Σε επιγραφή στην ανατολική είσοδο του ιπποτικού νοσοκομείου της Ρόδου αναφέρεται ότι ο A. Fluvian έκτισε το παρόν ξενοδοχείο «... huic xenodochio co(n)struendo...», Gabriel, ό.π., σ. 24-25. Για το βυζαντινό όρο «ξενοδοχείον» βλ. *ODB*, III, σ. 2208.



Εικ. 11. Νότια πλευρά. Αποτύπωση.



Εικ. 12. Νότια πλευρά. Γραφική αποκατάσταση.

3. Σε έγγραφο με ημερομηνία 12 Μαρτίου 1428<sup>26</sup> αναφέρεται: Ο «μεγαλοπρεπής» Δραγονίνος Κλαβέλλης πολύ πριν από το 1428, όταν συντάχθηκε το εν λόγω έγγραφο, είχε κτίσει και προικίσει ένα παρεκκλήσιο αφιερωμένο στον άγιο Νικόλαο στην εκκλησία του Αγίου Αυγουστίνου, όπου και ενταφιάστηκε. Μεταξύ της γυναίκας του Αγνής Κρίσπα και του συγγενούς της Saffredo Calvo, πριν από το 1428, είχε συμφωνηθεί, με συμβολαιογραφική πράξη, να δοθεί σε αυτόν το μισό από το εν λόγω παρεκκλήσιο ως «jus patronatus». Με αυτό το έγγραφο, της 12ης Μαρτίου 1428, αναγνωρίζεται από το μεγάλο μάγιστρο Antoine Fluvian (1421-1437) αυτό το δικαίωμα στον Saffredo Calvo. Αυτό έγινε, παρότι ο προηγούμενος μεγάλος μάγιστρος Philibert de Naillac (1396-1421) είχε πληρώσει και αγοράσει όλα τα κληρονομικά δικαιώματα του Δραγονίνου Κλαβέλλη από την Αγνή Κρίσπα, γενική κληρονόμο του συζύγου της.

Ο Δραγονίνος Κλαβέλλης ήταν ένας εύπορος αστός της Ρόδου, με μεγάλη κτηματική περιουσία, σπίτια, εξοχική κατοικία έξω από τα τείχη, γνωστός και από άλλα έγγραφα που, κατά τον Ζαχαρία Τσιρπανλή<sup>27</sup>, θα πρέπει να πέθανε γύρω στο 1415. Η γυναίκα του Αγνή Κρίσπα, γόνος της βενετσιάνικης οικογένειας των ευγενών

Crispi από τις Κυκλάδες, κατά τον Mas Latrie, πέθανε το 1428<sup>28</sup>. Θα πρέπει λοιπόν το παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου να κατασκευάστηκε στις αρχές του 15ου αιώνα. Ο Saffredo Calvo είναι επίσης γόνος ευγενών, εύπορος και συγκρίτορας της εκκλησίας του Αγίου Σεβαστιανού στην «πλατεία»<sup>29</sup>, στην περιοχή περίπου της σημερινής πλατείας Ιπποκράτους και στη θέση ίσως του τζαμιού του Συντριβανιού.

4. Ένα έγγραφο της 10ης Φεβρουαρίου 1459 αναφερόμενο σε εκκλησία του Αγίου Αυγουστίνου έχει δημοσιευθεί από τον L. de Mas Latrie<sup>30</sup>. Σύμφωνα με αυτό, η εκκλησία του Αγίου Αυγουστίνου, του τάγματος των Ερημιτών, είναι κοντά σε ένα σπίτι που βρίσκεται στην πλατεία του Αγίου Σεβαστιανού (unam domum... positam in civitate Rhodi, prope ecclesiam santi Augustini ordinis Herimitarum... cui quidem domui, posite in platea sancti Sebastiani de fratribus ...). Στην περιοχή όμως της πλατείας του Αγίου Σεβαστιανού<sup>31</sup>, στη σημερινή πλατεία Ιπποκράτους, δεν σώζεται κανένα δείγμα κάποιου μοναστηριού ούτε δυστυχώς κάποια άλλη εκκλησία, και δεν μπορούμε να συσχετίσουμε την εκκλησία του Αγίου Αυγουστίνου.

5. Επιστολή του μοναχού Νικολάου του τάγματος των

26. Ζαχαρίας Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα για την Ρόδο και τις Νότιες Σποράδες από το αρχείο των Ιωαννιτών ιπποτών 1421-1453*, Ρόδος 1995, αριθ. 20, σ. 248-249.

27. Ο.π., σ. 81-83, όπου γίνεται παρουσίαση όλων όσων είναι μέχρι σήμερα γνωστά για τον Δραγονίνο Κλαβέλλη.

28. L. de Mas Latrie, *Les ducs de l'Archipel ou des Cyclades*, Βενετία 1887, σ. 8.

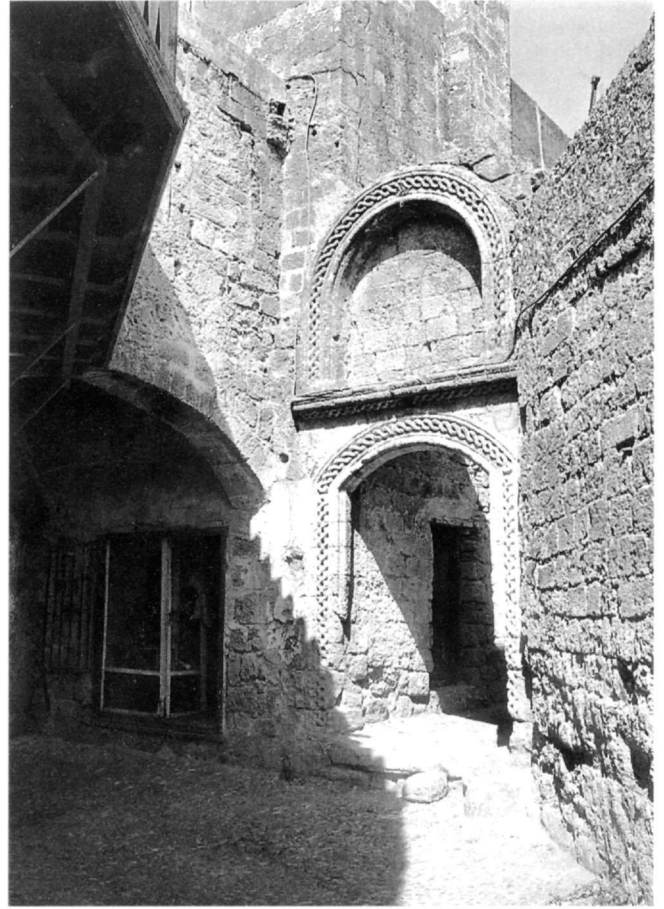
29. Η «πλατεία» ή «magna e communis platea» ήταν ουσιαστικά η κεντρική περιοχή της μεσαιωνικής πόλης, μεταξύ του Κολλάκιου και του μπουργκου, από την πύλη του Αγίου Γεωργίου μέχρι την πύλη της Αγίας Αικατερίνης.

30. L. de Mas Latrie, *Histoire de l'île de Chypre*, Παρίσι 1855, III, σ. 95.

31. Οι περισσότεροι ερευνητές συμφωνούν ότι η εκκλησία του Αγίου Σεβαστιανού θα πρέπει να βρισκόταν στη θέση του σημερι-



Εικ. 13. Η είσοδος από την οδό Ανδρονίκου την εποχή της ιταλοκρατίας (1911-1945).



Εικ. 14. Η είσοδος από την οδό Ομήρου.

Αυγουστίνων της Ρόδου, με ημερομηνία 30 Σεπτεμβρίου 1485, μετέφερε στη Ρώμη ο Guillaume Caoursin, υπογραμματέας του τάγματος των Ιωαννιτών, κατά την επίσκεψή του για να συγκαρεί τον πάπα Ιννοκέντιο Η' εκ μέρους του μεγάλου μαγίστρου d'Aubusson, για την εκλογή του. Το κοσμικό όνομα του πάπα αυτού ήταν Giovanni Battista Cibo και γεννήθηκε στη Γένοβα το 1422. Πατέρας του ήταν ο Arano Cibo, που γεννήθηκε στη Ρόδο το 1377 και ενταφιάστηκε στον οικογενειακό

τάφο στην εκκλησία των Αυγουστίνων της Ρόδου<sup>32</sup>. Με την επιστολή αυτή προτείνει στον πάπα να αναστηλώσει τον τάφο των προγόνων του και ίσως την εκκλησία του τάγματος του Αγίου Αυγουστίνου, που είχε υποφέρει από τις καταστροφές εκείνων των χρόνων. Εννοεί προφανώς την πολιορκία του 1480 και το σεισμό του 1481<sup>33</sup>. Επομένως, στην ίδια εκκλησία υπήρχε ο οικογενειακός τάφος ή το ταφικό παρεκκλήσιο των Cibo. Επιγραφή ταφικού παρεκκλησίου με οικόσημο της οικογέ-

νού Σιντριβάν τζαμί (τζαμί του Σιντριβανιού). Ο Η. Balducci, *La chiesa di Santa Maria del Borgo in Rodi*, Pavia 1933, σ. 57-58, σε έρευνα της βιβλιογραφίας και των εγγράφων για την ταύτιση κάποιων εκκλησιών στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, καταλήγει ότι δεν θα πρέπει να διασώζεται εκκλησία του Αγίου Αυγουστίνου στην πλατεία του Αγίου Σεβαστιανού. Υπάρχει πιθανότητα να γίνεται

σύγχυση της εκκλησίας του Αγίου Σεβαστιανού με την εκκλησία του Αγίου Αυγουστίνου.

32. Guy Sommi Picenardi, ό.π., σ. 109. Βλ. επίσης Baron de Belabre, *Rhodes of the Knights*, Οξφόρδη 1908, σ. 155.

33. Έγγραφο που βρίσκεται στη Βιβλιοθήκη του Αγίου Μάρκου της Βενετίας, κώδ. 178, CI. II.



νειας των Cibo σώζεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο και δεν έχει ακόμα μελετηθεί<sup>34</sup>.

Ο συνδυασμός των γραπτών πηγών και των οικοδομικών φάσεων του μνημείου που μας απασχολεί θέτει τα εξής ερωτήματα: Μήπως δεν είναι σύμπτωση ότι το αναφερόμενο στο έγγραφο παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου με κτίτορα τον Δραγονίνο Κλαβέλλη, κτίστηκε στις αρχές του 15ου αιώνα σε προϋπάρχουσα εκκλησία και μάλιστα στο καθολικό του μοναστηριού του τάγματος του Αγίου Αυγουστίνου και το ότι έχουμε το όχι σύνηθες φαινόμενο της προσθήκης ενός νότιου κλίτους με κόγχη (Εικ. 7, τέταρτη φάση), άρα ίσως ενός παρεκκλήσιου στο καθολικό ενός μοναστηριού;

Το νότιο αυτό κλίτος φέρει άλλωστε τοιχογραφίες από το βίο του αγίου Νικολάου, κατά την ορθόδοξη χριστιανική συνήθεια πιθανότατα, από χορηγία έλληνα αστού με «φραγκοελληνική ιδεολογία»<sup>35</sup>. Ο κτίτορας, κατά το έγγραφο, είναι αμφιλεγόμενου δόγματος, «ελληνολατινικού»<sup>36</sup>. Είναι άραγε αποτέλεσμα των αλληλεπιδράσεων της δυτικής και της βυζαντινής τέχνης και της κοινωνικής και θρησκευτικής ενότητας (κίνημα των Ουνιτών) στη Ρόδο;

Στο εν λόγω «παρεκκλήσιο» βρέθηκαν δύο σημαντικοί τάφοι, ο ένας στα νότια και ο άλλος στα βόρεια. Μήπως ο ένας ανήκε στην οικογένεια του Δραγονίνου Κλαβέλλη και ο άλλος στην οικογένεια του Saffredo Calvo;

Ας μη ξεχνούμε ότι πριν από την κατασκευή του παρεκκλήσιου του Αγίου Νικολάου χρονολογούνται δύο προσθήκες, που λόγω των διαστάσεών τους θα μπορούσαν να χρησιμεύουν ως ταφικά παρεκκλήσια δυτικού δόγματος (χωρίς κόγχη). Μήπως οι επεκτάσεις-προσθήκες κατά τη δεύτερη και τρίτη φάση ταυτίζονται με

το ταφικό παρεκκλήσιο της Αγίας Αικατερίνης του Giovanni Corsini, όπου έγινε η συμφωνία του 1388, και με τον οικογενειακό τάφο ή παρεκκλήσιο των Cibo; Συνοψίζοντας, τα παραπάνω στοιχεία των εγγράφων και της διεξοδικής ανάλυσης των σωζόμενων τμημάτων του μοναστηριακού συγκροτήματος μπορούν να οδηγήσουν στα εξής συμπεράσματα:

1. Το εξεταζόμενο μοναστήρι πιθανότατα ανήκε στο τάγμα του Αγίου Αυγουστίνου<sup>37</sup>, με τάφους ή ταφικά παρεκκλήσια (Εικ. 7): της Αγίας Αικατερίνης της οικογένειας Giovanni Corsini και της οικογένειας Cibo στο δυτικό τμήμα του βόρειου κλίτους, της δεύτερης και τρίτης φάσης, και του Αγίου Νικολάου στο νότιο κλίτος, της τέταρτης οικοδομικής φάσης.

2. Η προσθήκη της σταυροθολιακής εισόδου από την οδό Ανδρονίκου και της νότιας σταυροθολιακής στοάς ίσως να έγινε μετά τις καταστροφές από την πολιορκία του 1480 και το σεισμό του 1481 και την πιθανή επιχορήγηση του πάπα Ιννοκέντιου Η' (ή Giovanni Battista Cibo) το 1485.

Βάσει αυτών ο αρχικός ναός (πρώτη φάση) και στη συνέχεια οι δύο επόμενες προσθήκες δυτικά του ίδιου θόλου (δεύτερη και τρίτη φάση) είναι της εποχής της ιπποκρατίας (και πριν από το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα.). Το ανατολικό τμήμα του νότιου κλίτους με την κόγχη του ιερού (τέταρτη φάση) είναι το παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου και ήταν επίσης κατασκευασμένο όταν τοιχογραφήθηκε στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα. Ο βορειοδυτικός σταυροθολιακός χώρος εισόδου και η νότια σταυροθολιακή στοά (πέμπτη φάση) χρονολογούνται στα τέλη του 15ου ή στις αρχές του 16ου αιώνα (πριν από το τέλος της ιπποκρατίας το 1522)<sup>38</sup>.

34. Την πληροφορία μου παρέιχε ευγενικά η φίλη αρχαιολόγος Άννα-Μαρία Κάσδαγλη.

35. Κόλλιας, ό.π. (υποσημ. 18).

36. Τσιρπανλής, ό.π., σ. 82.

37. Ίσως αφιερωμένο στον ομώνυμο άγιο. Δεν αποκλείεται όμως να είναι αφιερωμένος σε άλλον άγιο, όπως στον άγιο Βερνάρδο του Μοντjoux και όχι στον άγιο Βερνάρδο ή άγιο Βερναρδίνου της Σιένα. Η δράση του σχετίζεται με το τάγμα του Αγίου Αυγουστίνου. Ο άγιος Βερνάρδος του Μοντjoux, ως μοναχός, είχε επιτύχει τη δημιουργία ξενώνων για ταξιδιώτες, στους οποίους υπηρετούσαν μοναχοί του τάγματος των Αυγουστίνων, βλ. D. Attwater,

*Dictionary of Saints*, The Penguin, 1995<sup>3</sup>, σ. 62. Έτσι σχετίζεται και η επιγραφή της μοναχής του τάγματος των Αυγουστίνων Agnes, που πέθανε στο «Ξενοδοχείο». Ο M. Gerola, *Monumenti medioevali*, I, σ. 266, αριθ. 2, παρατηρεί ότι η εκκλησία του Αγίου Βερναρδίνου ήταν εκτός τειχών. J. Bosio, *Dell'istoria della sacra religione et illustrissima militia di S. Giovanni Gerosolimitano*, Ρώμη 1629, II, σ. 257. Gabriel, ό.π., σ. 210. Το ίδιο υποστηρίζει και ο φραγκισκανός F. Surian, που πέρασε από τη Ρόδο το 1484, *Il traffato di Terra Santa*, Μιλάνο 1900, σ. 249.

38. Gabriel, ό.π., σ. 209-210.

Giorgos Dellas

## NEW EVIDENCE ON A MONASTERY IN THE MEDIEVAL CITY OF RHODES

The monastery discussed here dates from the period of the Knights of St John of Jerusalem (1310-1522) and is located in the neighbourhood of Aghios Phanourios in the Medieval city of Rhodes. It comprises the katholikon, the courtyards to north, east and south of this church, and the cells on the east and south sides of the east court. There are two entrances from Omirou street and one from Andronikou street. The garden, which now accommodates the outdoor folk dance theatre, communicated with the monastery via the east wing of cells and obviously belonged to it (Fig. 1). The katholikon consists of two vaulted-roofed aisles with pointed vaults and sanctuary conches which are semicircular inside and trilateral outside. The aisles communicated through two arches and a door in the median wall in the sanctuary. To the northwest of the katholikon, is the Andronikou street entrance, roofed with ribbed cross vaults, while to the west is another small vaulted-roofed room and the lower part of a minaret (Fig. 2). During the Ottoman period (1523-1912) the church was converted into a mosque, known as Abdul Jelil (Fig. 3). At some time in the Second World War a bomb struck the middle of the katholikon, opening an enormous hole in the roof and destroying the two intermediate arches and parts of the vaults (Figs 4, 10). Restoration of the katholikon in the bombed section of the cells and layout of the court were completed in 1999 (Figs 5, 6). The church was known until recently as St Bernard or St Bernardin of the Franciscan Order, in accordance with a hypothesis posited by A. Gabriel. However, the wall-paintings uncovered behind the mihrab, in the southeast corner of the church, in 1986, refute this view. The representation of scenes from the Life of St Nicholas in the south aisle, a result of a dedication, indicate that the katholikon or its south aisle at least, was dedicated to this saint. Their style is considered eclectic and they are dated to the second half of the 15th century. Of particular interest are the monastery's doorways: 1) the Andronikou street entrance with the rectangular lintel resting on stone corbels and bearing a pointed niche with cornice between the niche and the lintel of the door (Fig. 13), and 2) the east doorway of the northwest cross-vaulted portico and the more westerly Omirou street entrance (Fig. 14) with lowered arch and arched niche with Rhodian guilloche.

From careful examination of the constructional details of the katholikon six important building phases can be distinguished (Fig. 7), the first five of which date in the Hospitaller period (1310-1522) and the last in the Ottoman period (1523-1912), when the monument functioned as a mosque. It is clear that the church was originally single-aisled and roofed with a pointed vault, and consequently of the time of the Knights. After two successive westwards extensions of the same vault, a side chapel was added to the south in the form of an aisle (Fig. 8). Later, the northwest cross-vaulted entrance porch was added (Fig. 9) and the south cross-vaulted portico (cloister) opening towards the monastery courtyard (Figs 10, 11). Thus the development of the church explains its now strange typology.

Study of the Hospitaller monuments in Rhodes, in conjunction with research on the documents, can throw light on their identity. The documents of 1 December 1388, 12 March 1428 and 30 September 1485, and the grave stone of the nun Agnes of the Augustinian Order, who died in 1393, which was found in a floor inside the Yeni Hamam, adjacent to the monument in question, can lead to the following conclusions: 1) The monastery in question most probably belonged to the Order of St Augustine, with graves or mortuary chapels (Fig. 7): one dedicated to St Catherine, of the Giovanni Corsini family and the Cibo family, in the west part of the north aisle (2nd and 3rd phases), and the other dedicated to St Nicholas, in the south aisle, (4th building phase). 2) The cross-vaulted entrance from Andronikou street and the south cross-vaulted portico (cloister) were perhaps added after the destructions in the siege of 1480 and the earthquake of 1481, and possibly sponsored by Pope Innocent VIII (Giovanni Battista Cibo) in 1485. So the original church (1st phase) and the two subsequent additions west of the same vault (2nd and 3rd phases) are of the Hospitaller period (and before the second half of the 15th century). The east section of the south aisle with the apse (4th phase) is the side chapel of St Nicholas and was built and decorated with wall-paintings in the second half of the 15th century. The northwest entrance area and the cross-vaulted portico-cloister (5th phase) are dated to the late 15th or the early 16th century (before the end of the Hospitaller period in 1522).